

RESUMÉ

On the origin of Czech farkaš and čabraka

Hungarian farkas [fɒrkɒʃ] ,crupper‘ was most likely an adjective which was created from the noun fark ,tail‘ with the suffix -as. Instead of the expression farkas szíj ,strap under the (horse’s) tail‘ was simply used farkas, which in the course of time was substantivised and borrowed into the Czech language.

Czech čabraka, Slovak čabraka, čabrak, Polish czaprag ,saddlecloth‘ most probably come via Hungarian csáprág [tʃaːpraːg] from Turkish çaprak.

German Schabracke, Czech šabrak, šabraka, Slovak šabrak, šabraka, Polish szabrak, szabraka and Slovenian šabraka forms were borrowed via Hungarian sabrák [ʃɒbraːk] from Turkish şaparak.

Keywords: Czech, Hungarian, borrowing, crupper, saddlecloth

Mgr. Tamás Tölgyesi, Ph.D.

Institut für Slawistik

Philologisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät

Universität Wien

Spitalgasse 2–4, Hof 3, 1090 Wien, Österreich

tamas.toelgyesi@univie.ac.at

K PŮVODU SLOV FARKAŠ A ČABRAKA

TAMÁS TÖLGYESI

Je obecně známo, že se hungarismy v takovém počtu jako například germanismy v českém jazyce neobjevují a jejich původ je většinou jasný. Ondřej Bláha z Univerzity Palackého v Olomouci ve své monografii *Jazyky střední Evropy* uvádí výrazy *čabajka*, *guláš*, *husar* ap. (Bláha 2015: 152–153). V jiných pracích jsme narazili na problematické případy, jako jsou např. *farkaš* ‚podocasník‘ (viz k tomu Tölgyesi 2017) nebo *čabraka*¹ ‚ozdobná‘ pokrývka na koně‘.

Veleslavinův *Nomenclator quadrilinguis* (2015: 242) uvádí latinský, řecký a německý ekvivalent č. *farkaš*. Slovník Josefa Jungmanna (1835: 539) označuje daný výraz za funkčně zastaralý a uvádí jeho základ, tj. maď. *fark* ‚ocas‘.

Ignác Halász ve svém článku *Magyar elemek az északi szláv nyelvekben* [Maďarské prvky v severoslovanských jazycích] z roku 1888 konstatuje, že se maď. *farkas*, které sloužilo jako základ pro č. *farkaš*, ve smyslu ‚podocasník‘ v maďarštině nepoužívá, ale dříve asi mělo takový význam (Halász 1888: 301).

Ve 4. kapitole *Wyplywy języków obcych na język polski* díla *Język polski i jego historia* odvozuje Alexander Brückner pol. *forgocz* od maď. *farkas* (1915: 146).

Hlavní redaktor akademického časopisu *Nyelvtudomány* [Jazykověda] Oszkár Asbóth napsal recenzi na výše zmíněné dílo. Podle Asbótha (1915: 306) je tvrzení Brücknera, že pol. *forgocz* pochází z maď. *farkas*, překlepem a měl by tam být tvar *farkvas*.

Důležitým faktem je, že kromě Istvána Knieszsi, jehož hlavním dílem je *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* [Slovanské přejímky v maďarském jazyce] (1955), a László Hadrovicse, autora slovníku *Ungarische Elemente im Serbokroatischen* (1985), byl Asbóth jedním z nejuznávanějších maďarských slavistů všech dob. Byli to takoví velikáni jako např. František Trávníček, Bohuslav Havránek nebo Václav Machek v české slavistice.

O původu č. *farkaš* po Asbóthově recenzi již nikdo nepochyboval. Slavný areálový lingvista Gyula Décsy ve své studii *A cseh szókincs magyar elemeiből* [K maďarským prvkům v české slovní zásobě] cituje Asbótha a zdůrazňuje, že by se č. *farkaš* – stejně jako pol. *forgocz* – mělo odvozovat od maď. *farkvas* (Décsy 1955: 459–460).

Béla Sulán také uvádí ve všech svých pracích maď. *farkvas* (Sulán 1963A: 19; 1963B: 291). Machek odkazuje na Sulánův výklad, dále se však zmíněným tvarem nezabývá (Machek 1971: 140). Jako význam maď. *farkvas* mylně uvádí Korbélyiová (2009: 359) ‚ocas‘.

/1/ V dnešní češtině se to často omezuje na látkový chránič uší s ozdobnou sítkou.

Kompozitum *farkvas* z maď. *farok*, dř. *fark* (viz Kiss 2012: 125) ‚ocas‘ a maď. *vas* ‚železo‘ by znamenalo, že se podocasník nevyráběl z kůže, ale ze železa. Ze spisů hraběte Imre Thökölyho z roků 1683–1685 je nám zcela jasné, že *farkvas* nepatřil ke koňskému postroji, ale byl částí meče (Thököly 1873: 139). *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* [Historická databáze maďarských slov v Sedmihradsku] má heslo *farkvas* ve významu 1. kardrész; partea [sic!] a sabiei; Schwertteil, 2. puskarész; parte a pusztii; Gewehrteil (Szabó 1982: 709).

V různých slovnících německo-maďarských 19. a 20. století jsou doloženy tvary *farmatring*, *farszj*, *faroksztj*, něm. *Schwanzriemen* (nepřesně *farhám*, něm. *Hinterzeug*, srov. Frecskay 1912: 808).

Dne 15.–16. října 2015 se konala jubilejní konference šedesátileté katedry bohemistiky na Univerzitě Lóránda Eötvöse v Budapešti, kde přednesla Marie Janečková referát na téma *Slova putující po střední Evropě*. Paní docentka se mj. zmínila o maď. *farkas* ‚vlk‘ (Janečková 2016: 115). Je nutno dodat, že *farkas* ve významu ‚vlk‘ je deadjektivizované substantivum ze slovního spojení *farkas állat*, zvíře s ocasem. Pravda je, že maď. sufixy *-as/-es/-os/-ös* vyjadřují především posesivitu. *Farkas szj* samozřejmě nebyl řemen, který vlastnil ocas, ale který ocas držel. V dnešní hovorové maďarštině se užívá *füles* (fül ‚ucho‘ + sufix *-es* ‚-ní‘) ve významu ‚ušní sluchátka‘. To ovšem nejsou sluchátka, která mají ucho, ale která si strčíme do uší. I tento neologismus je důkazem toho, že by takový útvar jako *farkas szj* nebyl proti duchu maďarštiny.

Maď. *farkas* [fɒrkɒʃ] ‚podocasník‘ bylo s největší pravděpodobností adjektivem utvořeným z podstatného jména *fark* ‚ocas‘ sufixem *-as* ‚-ní‘. Místo slovního spojení *farkas szj* (viz k tomu Halász 1888: 301) ‚podocasní řemen‘ se asi začalo říkat *farkas*, které se postupem času substantivizovalo a bylo přejato do češtiny.

Jungmann (1835: 259) uvádí tvary č. *čaprak*, *šabrak*, dem. *čapraček*, *šabraka*, resp. jejich etymon a význam, tj. tur. *čaprak* ‚přikrytí na koně‘.

Naproti tomu odvozuje Gebauer ve své Historické mluvnici (1894: 514) č. *čabraka* z fr. *chabraque*.

Podle Váši a Trávníčka (1937: 193) bylo *čabraka* ‚pokrývka, zvl. na koně‘ přejato buď přímo z fr. *chabraque* nebo německým prostřednictvím.

Holub (1937: 31) si též myslí, že č. *čabraka* pochází z fr. *chabraque* a dodává ještě, že to je z tur. *čaprāk* ‚pokrývka na sedle‘.

Šmilauer (1937: 129) konstatuje, že slovo *čabraka* je v češtině v 16. století, v němčině je doloženo od roku 1691, a do francouzštiny se dostalo jako nové převzetí z němčiny až v 19. století. Dále píše, že „za přímý pramen našeho slova můžeme pokládati maďarské *csáprág*. Jaký je původ tohoto slova maďarského, o tom jsou názory dva. Jedni – a těch je většina – odvozují je z tureckého *čaprak*, což prý pochází ze slovesa *čap-* ‚zahalovati‘ (Lokotsch); ale maďarští linguisté soudí (Magyar nyelv IX, 412), že turecké slovo je původu maďarského. Tvar *csáprág* má totiž četné obměny (*cafrak* a *caprak*

z nich pronikly i do slovenštiny), jež jej přiřadují k dnešnímu slovu *cafrang* ,třásně' (s neetymologickým *n*, které bývá před koncovým *g* i v jiných případech: slov. *brlog* > *barlang*, jeskyně). Ale protože nelze vyloučiti možnost, že tu jde jen o lidovou etymologii, zůstaneme raději při výkladu z turečtiny“ (Šmilauer 1937: 130).

Ve výše zmíněném časopise *Magyar Nyelv* [Maďarský jazyk] tvrdí Gombocz (1913: 412–414), že tur. *çaprak* pochází z maď. *csáprág* a jako jeho základ uvádí tvary č. *czafrang*, *czafrag*. Podle jeho soudu jsou rus. *çaprakъ*, pol. *czaprak*, *czaprag*, fr. *chabraque*, něm. *Schabracke* [sic!] zčásti z maďarštiny, zčásti z turečtiny.

Autoři Historicko-etymologického slovníku maďarského jazyka (Benkő 1967: 408) uznávají, že maď. *cafrang* má nejasný, snad onomatopoický původ. Bez jakékoliv argumentace píší, že turecký původ maď. *csáprág* není pravděpodobný. Domnívají se, že tur. *çaprak* ,ozdobná pokrývka na koně' je z maďarštiny. Dále se zmiňují o tom, že se maď. *csáprág* dostalo buď přímo, nebo prostřednictvím turečtiny, popř. jiného jazyka do více jazyků evropských, srov. něm. *Schabracke*, fr. *chabraque*, srb.-chor. *caprag*, č. *čabraka*, slk. *čabraka*, *čabrak*, pol. *czaprak*, rus. *ченпак*.

Tento výklad přejala i většina tureckých etymologů. Eren (1999: 79–80) odkazuje na Gomboczův článek a na Historicko-etymologický slovník maďarského jazyka. Souhlasí s tím, že tur. *çaprak* je z maď. *csáprág*, které se prostřednictvím turečtiny dostalo do evropských jazyků.²

Během svého vývoje měla maďarština přímé kontakty s turečtinou, a dodnes má živé jazykové vztahy s němčinou, slovenštinou, chorvatštinou a srbštinou. I proto je naprosto nepřijatelné tvrzení, že by se eventuální hungarismus dostal přes turečtinu do německého, slovenského, chorvatského nebo srbského jazyka.

Tamás píše, že výchozí tvar maď. *cafrang* není jasný a že výrazy chor./srb. *caprag*, rus. *ченпак*, něm. *Schabracke*, fr. *chabraque*, tur. *çaprak* ,pokrývka na sedle, pokrývka na koně' byly asi přejaty z maď. *cafrang* (Zaic 2006: 96).

Z výše zmíněných prací vyplývá, že kořen dnes běžného *cafrang*³ a staršího *csáprág*, resp. jejich vzájemný vztah jsou dost pochybné. Maďarský původ daného slova nepotvrzuje žádná přijatelná argumentace. Sergej Anatoljevič Starostin, zabývající se historicko-srovnávací jazykovědou, zejména prajazyky, vytvořil rozsáhlou etymologickou databázi *StarLing*. V systému

/2/ Při orientaci v etymologických a výkladových slovnících turečtiny mi laskavě pomohli al-tajistka a rusistka Gabriella Daróczy (Univerzita v Segedíně), turkolog a bohemista Michal Láznicka (Univerzita Karlova v Praze), kterým patří můj velký dík. Za odborné poznámky ke struktuře slova *çaprak* vděčím prof. Marku Stachowskému (Jagellonská univerzita v Krakově).

/3/ Zajímavé je, že maď. *cafrang*, něm. *Schabracke*, fr. *chabraque* fungují i jako pejorativní označení pro ženu. Něm. *Schabracke* a fr. *chabraque* mají přenesený význam ,stará, ošklivá žena' (srov. Wahrig 2002: 1085). Fr. *chabraque* a maď. *carfang* se někdy říkají buď ženám s pochybnou morálkou, nebo prostitutkám.

je rekonstruováno praturkické *čap- 1. ‚druh pláště‘; 2. ‚sukně‘; 3. ‚staré obnošené oblečení‘; 4. ‚podložka pod sedlo‘; 5. ‚ženský župan‘; 6. ‚župan‘; 7. ‚klínky (části oděvu)‘, podle tvarů z více než patnácti turkických jazyků.⁴ V seznamu slov se mj. nachází tur. *čaput* ‚staré obnošené oblečení, hadry‘ a tur. *čaprak* ‚podložka pod sedlo, čabraka‘. Podle našeho názoru pochází sémanticky a slovtvorně nemotivované maď. *csáprág* z tur. *čaprak*.

Výrazy č. *čabraka*, slk. *čabraka*, *čabrak*, pol. *czaprag* byly pravděpodobně přejaty přes maď. *csáprág* (*csábrág*, *csáprák*, *csábrák* aj.) z tur. *čaprak* (srov. Machek 1971: 92; Brückner 1974: 72; Rejzek 2001: 111; Newerkla 2011: 482). Něm. *Schabracke* se většinou odvozuje buď přímo z turečtiny nebo přes maď. *csáprág* z tur. *čaprak* (srov. Machek 1957: 64; Kluge 2002: 789). Podle Hadrovicse (1985: 160) jsou pol. *szabrak*, *szabraka* pozdější přejímky z němčiny. Newerkla (2011: 482) píše, že č./slk. *šabrak(a)* bylo přejato přes něm. *Schabracke* z tur. *čaprak*, popř. německý výraz měl vliv na české a slovenské tvary. Chtěli bychom zdůraznit, že vedle podoby tur. *čaprak* existovala a dodnes existuje varianta tur. *šaprak*. Němčina, čeština, slovenština a polština při přejímání slov z maďarštiny zpravidla zachovávají hlásku [ʃ], srov. např. něm. *Csardas*, *Csárdás*, č./slk. *čardáš*, pol. *czardasz* ‚maďarská lidová hudba a tanec‘ < maď. *csárdás*; něm. *Tschako* ‚vysoká tvrdá parádní čepice k uniformě‘, č. *čáka*⁵ (fem.), *čáko* (neutr.), slk. *čakov*, pol. *czako* < maď. *csákó* (Tölgyesi 2019). Proto se domníváme, že tvary něm. *Schabracke*, č. *šabrak*, *šabraka*, slk. *šabrak*, *šabraka*, pol. *szabrak*, *szabraka* i sln. *šabraka* byly přejaty přes maď. *sabrák*⁶ [ʃɒbra:k] z tur. *šaprak*.

V mnoha etymologických slovnících a kontaktovělingvistických pracích jsou maďarské přejímky uváděny nesprávně: s pravopisnými chybami a neodpovídajícím významem. S hungaristou Jiřím Januškou, který na Univerzitě Karlově vyučuje maďarskou jazykovědu, jsme se rozhodli, že se v budoucnosti budeme věnovat zkoumání hungarismů v češtině a výsledky svého výzkumu zveřejníme ve společné studii.

Zkratky jazyků

č. = český, fr. = francouzský, chor. = chorvatský, maď. = maďarský, něm. = německý, pol. = polský, rus. = ruský, slk. = slovenský, sln. = slovinský, srb. = srbský, tur. = turecký

/4/ Několik odvozenin se dá jasně rozlišit: a) *čap-gut ‚(svrchní) oděvy‘, později ‚staré obnošené oblečení‘; b) *čap-rak ‚podložka pod sedlo‘; c) *čap-an ‚plášť, župan‘; d) *čap-gu ‚klínky‘ (Starostin 1998–2003).

/5/ Čáka ‚pokrývka hlavy‘ a čáka ‚očekávání‘ jsou homonyma.

/6/ V šestisvazkovém díle *A magyar nyelv szótára* [Slovník maďarského jazyka] píše Czuczor a Fogarasi, že podoby *sabrák*, *zsabrák* pocházejí asi z maď. *cazfrang* (1862: 1108). Dnešní způsob psaní je *cafrang*.

LITERATURA

ASBÓTH, Oszkár

1915 „Język polski i jego historia. Część I. (Encyklopedia Polska tom II. W Krakowie 1915)“; *Nyelvtudomány* 5, s. 299–310

BAJEC, Anton et al.

2000 *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (Ljubljana), <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html> [přístup 30. 6. 2018]

BENKŐ, Lóránd (ed.)

1967 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.* (Budapest: Akadémiai Kiadó)

1992–1995 *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III.* (Budapest: Akadémiai Kiadó)

BLÁHA, Ondřej

2015 *Jazyky střední Evropy* (Olomouc: Univerzita Palackého)

BRÜCKNER, Aleksander

1915 „Wpływy języków obcych na język polski“; in ŁOŚ, Jan (et al.): *Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich* (Kraków: Akademia Umiejętności), s. 100–153

1974 *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Warszawa: Wiedza Powszechna)

CZUCZOR, Gergely – FOGARASI, János

1862 *A magyar nyelv szótára I.* (Pest: Emich Gusztav)

ÇAĞBAYIR, Yaşar

2016 *Büyük Türkçe Sözlük II.* (Istanbul: Ötüken)

DÉCSY, Gyula

1955 „A cseh szókincs magyar elemeiből“; *Magyar Nyelv* 51, s. 453–463

EREN, Hasan

1999 *Türk dilinin etimolojik sözlüğü* (Ankara: Bizim Büro Basım Evi)

FRECSKAY, János

1912 *Mesterségek szótára* (Budapest: Hornyánszky Viktor)

GEBAUER, Jan

1894 *Historická mluvnice jazyka českého I. Hláskosloví* (Praha – Vídeň: F. Tempský)

GOMBOCZ, Zoltán

1913 „Csáprág“; *Magyar Nyelv* 9, s. 412–414

HADROVICS, László

1985 *Ungarische Elemente im Serbokroatischen* (Budapest: Akadémiai Kiadó)

HALÁSZ, Ignác

1888 „Magyar elemek az északi szláv nyelvekben“; *Magyar Nyelvőr* 17, s. 300–307

HOLUB, Josef

1937 *Stručný slovník etymologický jazyka československého* (Praha: ČSGU)

JANEČKOVÁ, Marie

2016 „Slova putující po střední Evropě“; in FEDOSZOV, Oleg – JANIEC-NYITRAI, Agnieszka – MUCHOVÁ, Zuzana (eds.): „Od počátků k současnosti (1955–2015)“ 60. let bohemistiky na ELTE (Budapest: ELTE), s. 111–118

JUNGSMANN, Josef

1835 *Slovník česko-německý I.* (Praha: Josefa Fetterlová)

KISS, Gábor (ed.)

2012 *Régi magyar szavak magyarázó adatbázisa* (Budapest: Tinta Könyvkiadó)

KLUGE, Friedrich

2002 *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (Berlin: Walter de Gruyter)

KNIEZSA, István

1955 *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II.* (Budapest: Akadémiai Kiadó)

KORBÉLYIOVÁ, Lenka

2009 „Nádobí koňské“ ve slovní zásobě češtiny doby střední; in OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina – GIANITSOVÁ-OLOŠTIAKOVÁ, Lucia (eds.): *Varia XVIII* (Prešov: Prešovská univerzita), s. 358–361

MACHEK, Václav

1957 *Etymologický slovník jazyka českého a slovesného* (Praha: ČSAV)

1971 *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Academia)

NEWERKLA, Stefan Michael

2011 *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen* (= Schriften über Sprachen und Texte 7, Frankfurt am Main: Peter Lang)

REJZEK, Jiří

2001 *Český etymologický slovník* (Praha: Leda)

STAROSTIN, Sergej Anatoljevič

1998–2003 *StarLing*, <http://starling.rinet.ru> [přístup 30. 6. 2018]

SULÁN, Béla

1963A „Les problèmes des éléments hongrois de la langue tchèque“; *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 9, s. 9–26

1963B A cseh szókincs magyar elemeinek problematikája; *Nyelvtudományi Közlemények* 65, s. 283–296

SZABÓ T., Attila

1982 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (Bukarest: Kriterion)

ŠMILAUER, Vladimír

1937 „Čabraka“; *Naše řeč* 21, s. 129–130

THÖKÖLY, Imre

1873 *Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai* 2 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia)

TÖLGYESI, Tamás

2009 *Lexikální germanismy v dnešní češtině. Studie kontaktovělingvistická* (Piliscsaba: PPKE),
Dostupné na adrese <http://mek.oszk.hu/08400/08488/>

2017 „Zur Herkunft des tschechisches Wortes *farkaš*“; in JANYŠKOVÁ, Ilona – KARLÍKOVÁ, Helena – BOČEK, Vít (eds.): *Etymological Research into Czech. Proceedings of the Etymological Symposium Brno 2017, 12–14 September 2017, Brno* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 387–390

2019 „Hungarismen im Gemeindeutschen, österreichischen Deutsch, ostösterreichischen Dialekt und im Slawischen“; in SZUCSICH, Luka – KIM, Agnes – YAZHINOVA, Uliana (eds.): *Areal Convergence in Eastern Central European Languages and Beyond* (Frankfurt am Main: Peter Lang),
v tisku

TÜRK DİL KURUMU

2009 *Türkçe Sözlük* (Ankara: Yayınları)

VÁMBÉRY, Ármin

1870 „Magyar és török-tatár szóegyezések“; *Nyelvtudományi Közlemények* 8, s. 109–189

1878 *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen: ein Versuch zur Darstellung des Familien-verhältnisses des turko-tatarischen Wortschatzes* (Leipzig: F. A. Brockhaus)

VÁŠA, Pavel – TRÁVNÍČEK, František

1937 *Slovník jazyka českého* (Praha: Fr. Borový)

VESESLAVÍN, Daniel Adam

2015 *Nomenclator quadrilinguis Boemico-Latino-Graeco-Germanicus* (Praha: Academia)

WAHRIG, Gerhard et al.

2002 *Deutsches Wörterbuch. Mit einem „Lexikon der deutschen Sprachlehre“* (München: Gütersloh)

ZAICZ, Gábor (ed.)

2006 *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete* (Budapest: Tinta Kiadó)